

УДК 821.133.1:[82.09(4)+008]

Каїрова Т.С., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

Каїрова Тетяна Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри романської філології Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, Голова Координаційної ради Центру Франкофонії. Коло наукових інтересів: романська філологія, літературознавство, лінгвістика тексту, комунікативна лінгвістика – проблеми спілкування носіїв різних мов романського світу, проблеми світової цивілізації, культура ділового та особистого спілкування, новітні методики навчання французькій мові з використанням синтезу мистецтв

Французька мова в листуванні, або Національна ідентифікація епістоляріїв Європи XVIII століття

Стаття присвячена аналізу ролі французької мови у європейській епістолярній культурі доби Просвітництва. Розглядаючи мовну картину міжнародного листування Вольтера, зокрема з Катериною II, автор статті досліджує фактори, які впливають на вибір мови кореспонденції, причини епістолярної франкофонії на території України та Росії того часу.

The article is dedicated to the analysis of the role of French language in the European epistolary culture of the period of Enlightenment. Analyzing the language of the international correspondence of Voltaire, paying attention to one with Catherine II, the author of the article studies the factors which influenced the choice of correspondence's language and the causes of the francophonía's epistolary existence in Ukraine and Russia of that time.

“L'Europe littéraire et savante ne fait plus, pour ainsi dire,
qu'une seule société, réunie par un objet commun, qui est le progrès
des sciences et des lettres”.

(Le marquis d'Argenson)

На столі переді мною лежить книга – нове видання листування Вольтера й Катерини II, декілька листів дипломатів та державних діячів катеринівського століття [1]. Усі вони французькою мовою. Мова листування повинна бути зрозумілою обом сторонам.

Ні у кого не виникає сумніву, що Вольтер, який народився й інтелектуально сформувався на французькій ниві, є французом й являє собою гордість в першу чергу Франції як своєї Батьківщини. Як творча особистість він – творець. Його рідна французька мова – природний і чудовий засіб передачі інформації. Однак Вольтер як громадський діяч доби Просвітництва, вчений, філософ, поет, письменник, епістолярій за своїм рівнем далеко

виходить за межі національних кордонів однієї європейської держави. Кому ж належить він – Франції, Європі чи світу? Якою мовою слід було писати кореспондентам із інших країн? Яка національна приналежність його міжнародних кореспондентів, що обмінювалися з ним листами французькою мовою, яка не є для них рідною? Та чому саме французькою? Де і як її вивчали? Пошук відповіді на ці питання і є метою даної статті.

Європі епохи Просвітництва тільки мріялось про мир і свободу. Її інтелектуальний клімат і загальний культурний ареал не переживали стану спокою, навпаки, вони жили й перетворювалися під знаком імпульсів, боротьби й руху. Клод Мішо побачив у ній

агресивні, заздрісні держави та нації, що суперничають між собою й виступають одні проти одних, а конфлікти їхні досить часто набували античної форми воїн за спадщину [2, с. 6]. Межі цієї європейської частини земної кулі були хиткі, однак Росія Петра Великого та Катерини II беззаперечно ввійшла до неї до того часу як нова політична реальність. Бачачи приховані ниті, що з'єднують декілька європейських націй в єдину націю, Монтеск'є формулює закономірності існування цієї спільноти: кожна з частин значуща для цілого, а держава - руйнівник сусіднього йде шляхом власного послаблення [3, с. 34]. Погляд Монтеск'є характерний ученим колам. Саме ця творча еліта суспільства, на противагу руйнації, дає імпульс інтелектуальному виплеску в Європі, який поступово охоплює всі складники її країни, утворюючи єдиний європейський інтелектуальний простір. Цю думку чітко висловив у 1747 році маркіз д'Аржансон: "L'Europe littéraire et savante ne fait plus, pour ainsi dire, qu'une seule société, réunie par un objet commun, qui est le progrès des sciences et des lettres" [2, с. 8]. – "Літературна й вчена Європа являє собою, якщо можна так висловитися, єдине суспільство, пов'язане спільною метою – прогресом науки та літератури" [тут і надалі переклади французьких та російських текстів виконані автором – Т.С.]. Таким чином, духовний початок нейтралізував негативні прояви матеріального світу й розвивався у боротьбі. Критерієм же ідентифікації цієї єдності виступила спільна для країн, що входили до неї, цивілізація: їй був притаманний зразок культури, який чинив благотворний вплив на суспільство, сприяв його інтелектуальному росту й отримав назву Просвітництва.

Образ нового Європейця з певним розумовим укладом [2, с. 10], що виник в середовищі європейської політичної та наукової еліти, був наднаціональним, оскільки володів відчуттям приналежності до одного й того ж спільного географічного, політичного й культурного простору, поділяв певні спільні цінності та ідеали при збереженні винятковості власної особистості.

Ярким представником Європейця нового типу був Вольтер, що мав освіченість, ерудицію, невтомну допитливість, неперевершені ділові якості [4, 128]. В силу характеру своєї діяльності він обертався в різних колах європейського інтелектуального простору та за його межами. Уособлюючи собою французький вплив на європейський інтелектуальний простір, він постає перед нами саме як творець нового світу, роблячи значний особистий внесок у моделювання нового європейського мислення.

На яких же загальних факторах ґрунтувався космополітизм Європейця? На підставі аналізу епістолярної спадщини Франції цього періоду ми окреслили коло основних культурних реалій та цінностей, які були зрозумілі представникам єдиного європейського інтелектуального простору доби Просвітництва [5, с. 42]. 1) знання античної культури, давніх мов (у першу чергу, давньогрецької та латини); 2) знання риторики; 3) інтерес до природничих наук; 4) інтерес до історії та сучасного життя країни, у якій проживає адресат; 5) інтерес до культури сусідніх країн; 6) знання сучасної історії та видатних діячів; 7) знання живих мов; 8) космополітизм як лінія поведінки; 9) пристрасть до мандрів.

Мартін де Ружмон констатує, що форми та ідеї пересувалися Європою так само, як і люди, і в процесі руху цього творчого імпульсу від міста до міста, хвилі кожного разу розходилися від країни до країни [6, с. 71]. Листування Вольтера яскраве тому свідчення. З ним обмінювалися живими й пристрасними посланнями найвідоміші особистості століття. Серед них були королі, імператори, президенти різних країн і континентів: листування французькою мовою з Фрідріхом II, наприклад, охоплює понад 300 листів, з Катериною II – 185.

У відомий раніше в Росії збірник листів імператриці Росії й пана де Вольтера [7] з 1763 до грудня 1777 рр. включені 153 листа, із яких Катериною II написано 68 листів, а Вольтером – 85. У музеї Вольтера в Деліс (Женева) автор дізнався про існування 185 листів Вольтера і Катерини II, які входять до нового видання; у музеї знаходиться також реєстр, що включає 199 печаток кореспондентів Вольтера.

Ніщо вже не обмежувало в той час епістолярне спілкування імператриці Катерини II. Між тим із її "Записок" ми дізнаємося цікавої подробиці стосовно правил поведінки членів царської сім'ї: одного разу, ще за життя Єлизавети Петрівни, коли Катерині було відмовлено у спілкуванні з матір'ю, вона таємно отримала від неї записку, в якій мати висловлювала занепокоєння з приводу того, що не отримувала від неї листів. Катерина повідомила матір про те, що їй не дозволено писати ні їй, ні до кого би то не було іншого, під тим приводом, що Російській Великій Княгині не лічить писати інші листи, окрім тих, що складаються в Колегії Іноземних Справ і під якими вона повинна була тільки проставити своє ім'я, зовсім не беручи участі в їх складанні, оскільки "в Колегії краще неї знають, що пристойно писати" [8, с. 66]. За поведінкою матері видно, що їй не приходилось раніше стикатися з подібним. Так, Фрідріх II явно мав

свободу у листуванні – він обмінювався довгими й захоплюючими філософськими листами з Вольтером, ще будучи спадковим принцем Пруссії, про що свідчить лист Вольтера від 1 вересня 1736 року [9, I, с. 814].

В подальшому, коли Катерина II уже самодержавно правила Росією, вона розширила кордони свободи особистості своїх підданих, оскільки “не вимагала від росіян нічого супротивного їхньому сумлінню й громадянським навикам”, намагаючись возвеличити дану їй долею Вітчизну перемогами, законодавством, просвітництвом. М.М.Карамзін пояснює це тим, що “її душа, горда, благородна, боялася принизитися боязкою підозрою” і констатує, що під час її правління шез у росіян “дух рабства, принаймні у вищих громадянських станах [10, с. 1001-1002]. Її дії представляються цілком у дусі європейських тенденцій, що, між тим, й не дивно при властивій російському дворі тенденції вибирати принцес в Європі, переважно в Німеччині, що, без сумніву, безпосередньо впливало на популярність в Росії німецької мови. П.Макаров, один із наступників М.М.Карамзіна, помітив, що “за часів правління Катерини... ми перейняли від іноземців науки, художества, звичаї, забави, поведження; стали думати як всі інші народи (бо чим народи освіченіші, тим вони більш схожі) [11, с. 174], і в результаті Росія все більш віддалялася від своїх древніх норівів, наближуючись до європейських. За свідченням М.М.Карамзіна, “були помітні успіхи світського смаку. Уже двір наш блищав величчю і, декілька років говорячи по-німецьки, почав вживати мову французьку. В одязі, в екіпажах, в послугах вельможі наші мірялися з Парижем, Лондоном, Веною” [10, с. 1001]. Росія з честю і славою посідала одне з перших місць в державній європейській системі, і наполегливе бажання М.М.Карамзіна сприяти включенню російської літературної мови в систему європейської цивілізації було обґрунтовано й патріотично. Однак на тлі успіхів і досягнень відкрилися негативні наслідки системи: в Росії були академії, вищі училища, народні школи, розумні міністри, приємні світські люди, герої, прекрасне військо, знаменитий флот і велика монархія; не було доброго виховання, твердих правил і моральності в громадському житті [10, с.1002]. Як наслідок – в Росії вихованням оволоділи іноземці:

*Сперва т а д а т е за ним ходила,
затем М о н с и е и р е е сменил...
М о н с и е и р l' A b b e, француз убогий,
Чтоб не измучилось дитя,
Учил его всему шутя,
Не докучал моралью строгой,*

Слегка за шалости бранил.

И в Летний сад гулять водил [12, с. 235].

Дворянство занепадало в гонитві за європейською розкішшю:

*Как денди лондонский одет,
он наконец, увидел свет”*

і забуло російську мову:

Не все ли русским языком

Владея слабо и с трудом,

Его так мило искажали,

И в их устах язык чуждой

Не обратился-ли в родной? [12, с.270].

Навіть росіянка душею Тетяна

... по-русски плохо знала,

Журналов наших не читала

И выражалась с трудом

На языке своем родном,

Итак писала по-французски... [12, с. 269].

Євгеній Онегін, завершений продукт такого виховання, швидко здобув авторитет у світі, який не відрізнявся високими вимогами:

Он по-французски совершенно

Мог изъясняться и писал;

Легко мазурку танцевал

И кланялся непринужденно:

Чего ж вам больше? Свет решил,

Что он умен и очень мил [12, с. 235].

Як влучно відтворив у “Євгенії Онегіні” картину російського життя О.С.Пушкін, родоначальник блискучої, з неповторною лексикою російської мови, Пушкін, який все розумів і засуджував незнання рідної мови, Пушкін, котрий і сам писав листи своїй дружині по-французьки, бо

Доныне гордый наш язык

К почтовой прозе не привык [12, с. 269]!

Здавалося б, німецькі принцеси, які входили до російської царської сім'ї, більше були заклопотані вивченням російської мови, аніж власно російські дворяни. Катерина II згадує, як через рік після її приїзду в Росію Єлизавета Петрівна оцінила її старання: “Вона сказала мені, що її дуже втішали російські листи, які я їй писала в Хотілово (правду сказати, їх укладав Адауров, я тільки переписувала), і що вона знає, як я старанно займаюся російською мовою. Вона говорила зі мною російською, хотіла, щоб я відповідала їй також по-російськи, і воліла хвалити мою вимову” [8, с. 22], а потім приставила до Катерини російських фрейлін, щоб вона могла швидше вивчити російську мову.

Між іншим, Катерина II перша заговорила про виховне значення освіти і стала турбуватися про створення виховних закладів, намагаючись спочатку виховати породу морально досконалих батьків та матерів [13, с. 105-106]. Чи не відчуваємо ми в цьому відлуння виховання нового європейця?

За спостереженням В.В.Виноградова [11, с. 67-68], Росія відчула спочатку сильний вплив польської мови, далі німецької і після сорокових років XVIII століття - французької, що підтримувалося зародженням у поміщика й купця усвідомлення практичної і світсько-побутової необхідності знати ці мови. Французька мова була рекомендована ще під час навчання государя царевича Олексія Петровича як "всіх інших мов найлегша і найпотрібніша". В "Розташуванні вчень його імператорської величності Петра другого" говориться про те, що нові або так звані живі мови використовуються у поводженні; знання їх вважається прикрасою; на першому місці за живим знаходяться німецька і французька, "...при тому ще латинська за ознаку добре вихованого й ученого государя почитається". В.М.Татищев підкреслює значення європейських мов для кар'єри дворянина [11, с. 67-68]: знання їх було важливим для отримання знатного чину і подальшої державної служби або за кордоном, або в Росії з іноземними підданими.

Навіть визначення доби Просвітництва в Росії було французьке – вольтеріанство.

Французький вплив на європейський простір і неминуча популярність французької мови в Європі XVIII століття була обумовлена багатьма причинами: довгий час вважалось еталоном політична модель Версальського абсолютизму, був безумовним авторитет французьких філософів, паризьких людей мистецтва. Окрім того, листування являло собою в той час єдиний засіб дистанційного спілкування, а у Франції історично склалась висока епістолярна культура, яка в XVII-XVIII століттях досягла свого розквіту. За спостереженнями Е.Е.Дмитрієвої, уже у другій половині XVIII століття в російській епістолографії, як і взагалі в російській культурі, відбувається переорієнтація на традиції культури французької [14, с. 543-544]: у користуванні в російській публіці знаходилися як російські, так і французькі письмовники, які в той час частіше називалися "секретарями". Е.Е.Дмитрієва констатує, що російські письмовники являли собою компілятивне зібрання західних епістолярних інструкцій, перекладених російською мовою, а "Настанова, як укладати й писати всілякі листи до різних осіб, із залученням прикладів різних авторів", що вийшла у 1765 році в Університетській типографії Москви, являла собою компіляцію перекладів з французької мови й анонімно, без посилань на першоджерело, викладала основні положення епістолярної теорії французького естетика XVIII століття Батте. І в результаті в Росії XVIII століття розповсюджується французька мова з відбитком "тої манірної, перифрастичної, багатої

метафорами, риторично прикрашеної мови, яка була так характерна для французького суспільства і французької поезії тої епохи" [11, с. 181].

І наполегливе бажання історика М.М.Карамзіна включити російську літературну мову в систему європейської цивілізації [11, с. 175] стало показником національного самоусвідомлення освіченого російського середовища: коли народи пишуть і живуть як інші, особливі й вічні красоти, які складають характер народної словесності, уступають місце мінливим загальним красотам.

У цьому зв'язку необхідно згадати й заслуги Києво-Могилянської академії, яка довгий час залишалася центром просвіти, науки, суспільно-політичної думки України і всієї Східної Європи [15]. Її гнучкі наукові програми підготовки забезпечували глибокі знання і перехід духовних цінностей, створених в минулому, у сучасну духовну культуру. Відгукнувшись на посилені інтерес до європейської суспільно-політичної і наукової думки, академія відкрила групи з вивчення німецької (1738 рік) і французької (1753 рік) мов, які були завжди переповнені. Однак у 1794 році, побоюючись розповсюдження ідей французької революції, Синод негласно наказав закрити французький клас. У 1798 році заняття з французької мови відновилися.

Аналіз франкомовного листування Вольтера і Катерини II, Вольтера і Фрідріха II, Вольтера та його знайомих і російських дипломатів, російських вельмож і дипломатів між собою дозволяє дійти до наступних висновків.

Європа доби Просвітництва була повна контрастів, пережитків минулого, різниць політичних й економічних інтересів, конфліктів та спорів і при цьому складала єдиний інтелектуальний і культурний простір, що мав спільні цінності й ідеали. Духовна єдність інтелектуалів-просвітителів урівноважувало нестабільність матеріального світу. У цій єдності рухався, діяв, творив європеець нового типу, яскравим представником якого був Вольтер – ідеолог нового світу, який чинив потужний інтелектуальний вплив на європейський простір і формував нове європейське мислення. У зв'язку з цими процесами французька мова почала виконувати нову роль мови, яка уособлювала європейську цивілізацію. У Росії, що знаходилася на одному з перших місць в європейській ієрархії, набувають особливого значення проблеми виховання нових поколінь.

Розповсюдження французької мови в Росії мало свою історію й призвело до заміни рідної мови. Ясна річ, що в міжнародному листуванні обирається мова, зрозуміла кожній із сторін, особливо, якщо це мова країни, в якій сформувалася в XVII-XVIII століттях висока

Література

1. Voltaire Catherine II. Correspondance 1763-1778 /Texte présenté et annoté par Alexandre Stroeve. – P. : Non Lieu, 2006. – 372 p.
2. Michaud, Claude. Présentation /L'Europe des Lumières. Dix-huitième siècle. – № 25. – 1993. – P. 5-10.
3. Montesquieu. Réflexions sur la monarchie universelle. – O.C. : Pléiade. – Т. II. – P.34.
4. Каирова Т.С. Эхо цивилизаций в эпистолярном наследии Вольтера //Наукове видання “Мова і культура”. Серія “Філологія”. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – Том IV. Випуск 4. Частина перша: “Мова і художня творчість”. – С.116-129.
5. Каирова Т.С. Епістолярний текст у світовому соціокультурному просторі // Наукове видання “Мова і культура”. Серія “Філологія”. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – Том IV. Випуск 6. “Міжкультурна комунікація. Теорія і практика перекладу”. – С. 40-49.
6. Rougemont, Martine de. L'Europe du théâtre/Dix-huitième siècle/ L'Europe des Lumières. – P. : Presses universitaires de France.– Tome 25 : 1993. –P. 65-77.
7. Voltaire, F.-M. A.de. Oeuvres complètes ... Gotha. T. 55. Lettres de l'impératrice de Russie ... Lettres de plusieurs souverains ... – 1788. – 380 p.
8. Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А.И.Герцена и Н.П.Огарева. Записки императрицы Екатерины II. Репринтное воспроизведение. – М.: Наука, 1990. – 288 с.
9. Voltaire, F.-M. A.de. Correspondance /Voltaire; Ed.Théodore Besterman. – P.: Gallimard, 1977. – En 9 volumes. – Т.І : 1977, 1815 p. – Т.ІІ : 1977, 1814 p. – Т.ІІІ : 1975, 1534 p. – Т.ІV : 1978, 1655 p. – Т.V : 1980, 1698 p. – Т.VІ : 1980, 1648 p. – Т.VІІ : 1981, 1590 p. – Т.VІІІ : /1983/, 1663 p. – Т.IX : /1985/.
10. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 1024 с., ил.
11. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков. – М.: Высш. школа, 1982. – 528 с.
12. Пушкинъ А.С. Евгений Онегин // Сочинения А.С. Пушкина. / Полное собрание въ одномъ томѣ. Девятое издание. – С.-Петербургъ: Книгопечатня Шмидтъ, 1913. – С.234-354.
13. Триста лет царствования Дома Романовых. – М.: Ассоциация “Информ-Эко”, 1990. – 171 с.
14. Дмитриева Е.Е. Русские письменники середины XVIII – первой трети XIX в. и эволюция русского эпистолярного этикета / Известия Академии наук СССР: серия Литературы и языка. – Том 45. – № 6. – 1986. – С. 543-552.
15. Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия. – К.: Вища школа, Изд-во при Киев. ун-те, 1988. – 268 с.: ил.